

СУЧАСНА АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ПРО РОЛЬ ПРАВИЛ У ПРОЦЕСІ ФІКСАЦІЇ МОВНОГО ЗНАЧЕННЯ

© Синиця Андрій, 2012

Проведено компаративно-критичний аналіз основних поглядів представників сучасної аналітичної філософії на співвідношення понять правил і значення мовних виразів та запропоновано вирішення проблеми слідування правилу шляхом введення у наукову термінологію поняття “опосередкована пресупозиція”.

Ключові слова: правила, проблема слідування правилу, значення мовного виразу, прагматичний аспект мови, індивідуальна мова.

Andriy Synytsya. Contemporary analytic philosophy on the role of rules in the process of language meaning fixation.

A comparative and critical analysis of the basic views of representatives of contemporary analytic philosophy on correlation between the concepts of rules and meaning of language expressions is considered. It is proposed to introduce to scientific terminology the notion of “indirect presupposition” in order to solve the rule-following problem.

Key words: rules, rule-following problem, meaning of language expression, pragmatic aspect of language, private language.

Осмилення важливості правил у процесі семантико-прагматичного вивчення мови й фіксації мовного значення, починаючи із “Філософських досліджень” [2, с. 164–171] Л. Вітгенштайна, є одним із важливих питань аналітичної філософії. Це питання з часом було трансформоване у проблему слідування правилу, яка широко обговорювалась у західній філософській думці у 80–90-х рр. ХХ ст. С. Кріпке [4], Г. Бейкером та П. М. Хакером [1], Д. Девідсоном [3], Г. Патнемом [12] та ін., а в 2000-х рр. – стала активно обговорюватись і в Росії (зокрема, В. Ладовим [5]). Однак названі автори звертали більшу увагу на прикладні аспекти використання правил, висловлюючи доволі часто контрадикторні погляди на роль і природу мови.

Мета роботи – провести історико-філософську реконструкцію розвитку аналітичних уявлень про роль правил у процесі фіксації мовного значення; проаналізувати ключові сфери вивчення відношення “правила–значення”, еволюцію поствітгенштайніанської дискусії про проблему слідування правилу та окреслити перспективи подальшого вивчення зазначеної теми.

Насамперед відзначимо, що під правилом в аналітичній філософії прийнято розуміти: а) деяку абстрактну сутність (універсалізм), коли йдеться про математичний реалізм; б) об’єкт (референціалізм), як це відбувається у верифікаційних теоріях; в) певну мовну домовленість (конвенціоналізм), про що йдеться у холістичних теоріях; г) суб’єктивне психологічне переживання (квалітативізм), що набуло поширення у сучасних інтенціональних концепціях мови у межах філософії свідомості.

В аналітичній філософії у дослідженні правил можемо виділити три основні площини: 1) побудова ідеальних мов (Г. Фреге, Б. Рассел, ранній Л. Вітгенштайн, Р. Карнап, К. Айдукевич); 2) обґрунтування основ математики (пізній Л. Вітгенштайн, С. Кріпке) та 3) аналіз природної мови (Дж. Остін, Г. Райл, Дж. Серл).

Першим на проблему слідування правилу у процесі фіксації мовних значень звернув увагу Л. Вітгенштайн у “Філософських дослідженнях”. Суть цієї проблеми полягає у такому: вживаючи

певне правило, ми кожного разу застосовуємо його у новому контексті. Що є гарантією того, що в якийсь момент наше правило не дасть збій, а значення слова у кожній новій ситуації його вживання залишатиметься стабільним?

Цю проблему (парадокс) Л. Вітгенштайн формулює у знаменитому § 201: “Наш парадокс полягає ось у чому: правило не може визначити способу дії, бо кожен спосіб дії можна узгодити з ним. Відповідь була така: якщо кожен спосіб дії можна узгодити з правилом, то кожен із них можна довести й до суперечності з правилом. Тому тут не було б ані узгодження, ані суперечності” [2, с. 170]. Іншими словами, наші дії завжди можуть слідувати певному правилу, а от інтерпретації цих дій можуть бути зовсім різними. Л. Вітгенштайн переконаний, що будь-яка система правил по своїй суті є неповною і двозначною, і якщо така система відірвана від практичного використання, то вона не зможе однозначно визначити правильність чи неправильність вживання мовних виразів.

С. Кріпке, розвиваючи тему цього парадоксу, в процесі обґрунтування основ математики задається запитанням: “Звідки я знаю, що “68 + 57”, оскільки я визначав “плюс” у минулому, повинно позначати 125?” [4, с. 26]. Що якщо десь візьметься ексцентричний скептик, який вважатиме, що оскільки ви ще ніколи не додавали цих двох чисел, то відповідь у вас повинна бути не 125, а 5! На мою думку, основна проблема скептичного парадоксу полягає у тому, як обґрунтувати темпоральну стабільність мовного значення у процесі її контекстуального вираження. Множина контекстів – це як множина можливих світів, які тим не менше мають щось спільне із реальним, вихідним світом. Саме ця спільність і може бути забезпечена завдяки стабільності мовного значення. Ще раніше, у 1971 р., С. Кріпке у своїй статті “Тотожність і необхідність” [11, с. 350, 351] робить висновок, що власні імена, а також імена математичних операцій (наприклад, корінь із числа) є жорсткими десигнаторами і їх значення не змінюється, навіть в тих можливих світах, які є контрфактичними по своїй суті до реального світу. У подальшому він прагнув зрозуміти, чому це є саме так, а не інакше.

С. Кріпке, досліджуючи основи мови (як математичної, так і природної), прагне виявити такий факт у нашому минулому досвіді, який був би гарантією того, що стабільність мовного значення не порушено. Саме б такий факт задовольнив сумнів ексцентричного скептика. Але річ у тому, що такого факту у минулому, на думку С. Кріпке, не існує. Навіть, якщо припустити, що такий факт слідування правилу існує, наприклад, алгоритм суми, який людина засвоїла раніше, все одно виникатиме низка запитань, оскільки при засвоєнні цього алгоритму людина зустрічається з кінцевою сукупністю випадків, а загадка переходу від кінцевого до безкінечного і далі потребує розв’язку. Адже не зрозуміло, чому актуальна обчислювальна процедура, результатом якої є “125”, є обґрунтованішою минулими спробами, ніж альтернативна процедура, яка у підсумку дасть “5”.

С. Кріпке у процесі вирішення цієї трудності не задовольняє позиція диспозиціонізму Г. Райла [7, глава 5], який переконаний, що людині (чи машині) властиво слідувати правилу, тому що вона схильна до цього. Звідси випливає, що фактом, який би мав вдовольнити сумніви ексцентричного скептика, може і має бути власне механізм людського організму (його свідомості) чи відповідна будова машини. С. Кріпке критикує диспозиціонізм, оскільки той не дає критеріїв розрізнення правильного і неправильного, раціонально не пояснює момент переходу від кінцевої сукупності минулих прикладів до можливості правильних результатів у майбутньому. Окрім того, дії машини підпорядковані певним правилам, інтерпретація яких потребує нових і нових правил тощо.

Сам Л. Вітгенштайн цей парадокс вирішує, апелюючи до поняття мовного співтовариства. Так, він пише: “Системою стосунків, за допомогою якої ми тлумачимо чужу мову, є спільний усім людям спосіб дії” [2, с. 171]. Іншими словами, можливість адекватного використання значень мовних виразів і їх темпоральна стабільність є такими, що ґрунтуються на такій референтній системі, якою є спільна поведінка людей у відповідних ситуаціях. Саме думка спільноти є тим правилорегламентуючим тлом, що уможливує ефективність інтерсуб’єктивної комунікації.

С. Кріпке, аналізуючи подібного роду розв’язок Л. Вітгенштайна, відмічає такі три важливі аспекти:

а) згода, тобто визнання усіма (або принаймні більшістю) членів мовного співтовариства спільних правил використання мовних виразів. Звичайно, бувають і винятки, наприклад, у разі психічних розладів чи ненавченості;

б) форма життя, тобто множина відповідей і вчинків, які не викликають у нас заперечень у певних мовних іграх. Звісно, якщо б наша форма життя була іншою, в ній би могли існувати і квусоподібні відповіді (коли $68+57=5$), щоб сприймались в адекватний спосіб;

в) критерії, які б вказували нам, чи слідуємо ми правилу, чи ні. Такі критерії перевірки наших “внутрішніх процесів” є зовнішніми по суті. Вирішення скептичного парадоксу передбачає, що кожна людина може бути перевірена іншими. Такого роду перевірка є необхідним елементом мовної гри. Порушення правил мовної гри повинно бути одразу засудженим членами мовного співтовариства, інакше це може призвести до непередбачуваних, а то й руйнівних наслідків [4, с. 141–146].

Зважаючи на те, що критерій коректності слідування правилу є зовнішнім по відношенню до суб'єкта мовної гри, С. Кріпке, розвиваючи думки Л. Вітгенштайна, робить висновок, що індивідуальна мова була б неможливою. Тобто неможливо слідувати правилам, якщо ти є єдиним носієм деякої мови. Саме мовна спільнота загалом єдино правильно інтерпретує слова і дії людини. Якщо ніхто не може перевірити, чи слідуєте ви правилу, чи ні, то процес приписування вами значення певному мовному виразу буде збігатись із вашою схильністю діяти у цій ситуації так, а не інакше. У такому випадку сама ідея нормативності втратить смисл.

Одними з перших філософів, які виступили із різкою критикою скептицизму С. Кріпке, були П. М. Хакер та Г. Бейкер. Небезпека скептицизму, на їхню думку, полягала у тому, що скептицизм “веде до концептуального нігілізму, який заперечує, що являє собою така річ, як значення, і ставить нас перед лицем парадоксу – мова неможлива” [1, с. 68]. З таким висновком П. М. Хакера і Г. Бейкера важко погодитись, оскільки С. Кріпке не стільки заперечує можливість мови, як прагне зрозуміти глибинні механізми функціонування значення, що лежать в основі мовних ігор.

Для того, щоб в'яснити, чи навчилася людина слідувати правилу, П. М. Хакер та Г. Бейкер вважають, що потрібно попросити пояснити її, як вона зрозуміла це правило. С. Кріпке вважає, що, якщо це пояснення узгоджується із думками відповідних знавців (експертів), що вміють визначити коректно чи ні застосоване правило, то вважається, що ця людина правильно навчилася слідувати правилу. Проте, як на мене, відкритим залишається питання неузгодженості між поглядами експертів, адже доволі часто однозначної відповіді на деякі питання на цьому етапі розвитку наукової думки просто немає. Хоча, зазвичай, люди одразу схоплюють і вміють правильно застосовувати значення того чи іншого мовного виразу, кожного разу слідуючи тому самому правилу у все нових і нових конкретних ситуаціях. Це відбувається тому, що, на думку П. М. Хакера та Г. Бейкера, між нашими намірами діяти згідно з правилом, розумінням цього правила, знанням критеріїв коректності застосування цього правила і власне практичною дією існують певні внутрішні відношення, які не можна порушити, не змінивши при цьому суті правила. Існування правила неможливе без існування знаків як виразів цього правила у межах практики. Оскільки ми говоримо про правила, вважають П. М. Хакер та Г. Бейкер, то ми тим самим уже говоримо про критерії їх коректного застосування. Ці критерії іманентно притаманні правилу і виявляють себе через правильне розуміння і застосування правила. Отже, обидва філософи переконані, що там, де С. Кріпке бачить проблему (парадокс), насправді жодної проблеми немає: “Філософ, який наполягає на тому, що відношення між поняттям правила і його невизначеною, безмежною сферою застосування вимагає створення винахідливих і витончених теорій, не проник у багату спадщину філософських досліджень Вітгенштайна” [1, с. 202]. Критикують П. М. Хакер та Г. Бейкер і твердження С. Кріпке про те, що індивідуальна мова була б неможливою. Вони вважають, що, навіть перебуваючи в цілковитій відмежованості від усіх людей (як Робінзон), можна придумати собі правило і слідувати йому. А. Серіков вважає, що проблема таких розбіжностей між С. Кріпке, з одного боку, та П. М. Хакером та Г. Бейкером, – з іншого, полягає у тому, що Робінзон в розумінні першого є повністю ізольованою від моменту народження людиною, в той час, як для других – Робінзон спершу набув здатності слідувати правилу в спільноті, а вже

потім опинився на безлюдному острові. У першому випадку (який є теоретичним і на практиці навряд чи можливий) Робінзон ніколи б не зміг встановити чи коректно він чинить згідно з правилом, чи ні. Адже мірилом коректності є думка спільноти [8, с. 117–120]. Хоча і в такій інтерпретації, на мою думку, залишається відкритим питання про те, чому свої набуті знання цей Робінзон від народження не міг якось фіксувати, скажімо, у книжках, які б потім, у спірних ситуаціях, ставали б критерієм коректності застосування того чи іншого правила?

Критика скептичного парадоксу наявна у творах багатьох мислителів. У зв'язку з цим В. Ладов у своїй дисертації [5, § 3–6] формулює три основні способи вирішення проблеми слідування правилу: прямий, скептичний та поміркований.

Пряме вирішення передбачає виявлення логічної і фактичної помилковості в аргументації скептика щодо неможливості стабільної фіксації значення. Такі вирішення цієї проблеми пропонували, зокрема, Я. Хінтікка та М. Хінтікка [10, глава 8], Г. Патнем [12, с. 243–264]. Так, перші вважали, що вітгенштайнівська концепція значення є одним із варіантів трикомпонентної семантики: мова – правила – об'єкти фізичного світу. Тобто правила є тим третім медіальним елементом, що перебуває між мовою і реальним світом. Другий (Г. Патнем) же з метою вирішення скептичного парадоксу чітко розмежує формальну мову математики і природну мову. Принаймні у межах формалізованої мови скептичний парадокс можна розв'язати, адже така мова ґрунтується на чітко й однозначно сформульованих аксіомах, правилах побудови і правилах виведення.

Скептичний розв'язок (релятивістський по суті) незадовільний, оскільки, якщо ми будемо тлумачити нашу мову як набір різноманітних концептуальних схем, то постає питання: різноманітних стосовно чого? Згідно з Д. Девідсоном [3, с. 158], зрозуміло, що стосовно самої реальності. Окрім того, на незадовільність скептичного вирішення вказує і Г. Патнем, наводячи свій знаменитий приклад про “мізки в посудині” [6, с. 17–20], що наочно демонструє хибність будь-яких інтелектуальних побудов, які заперечують наявність реальності.

Помірковане вирішення проблеми, запропоноване В. Ладовим, ґрунтується на реалістських принципах пізнання, демонструє абсурдність тих висновків, які неминуче повинні були б слідувати із визнання скептичної позиції. Зазначимо, що В. Ладов вказує на неточності прямих вирішень проблеми слідування правилу, що були запропоновані філософами-аналітиками, і показує неспроможність скептичного вирішення. Однак сам чіткого вирішення цієї проблеми не дає.

Видається доцільним запропонувати ще один варіант вирішення проблеми слідування правилу, суть якої, на мою думку, полягає у тому, який факт у нашому досвіді є свідченням забезпечення стабільності значення мовних виразів? Більшість філософів, запитуючи про це, недооцінюють один момент – розуміння того, про що запитують. Критикуючи можливість стабільності значень мовних виразів, вони активно використовують ці мовні засоби, не ставлячи під сумнів значення власних запитань і думок.

Коли ми розуміємо значення мовного виразу, ми уже розуміємо правила його вживання, тобто ті обмеження, які накладаються на вживання мовних виразів у різних ситуаціях. За своїм визначенням імена уже дещо позначають, якщо цього не визнавати, то ні про яку мову взагалі говорити буде неможливо. Можливість задати запитання про те, що є свідченням стабільності мовних значень, уже є свідченням стабільності мовних значень. Інакше, ми б просто не зрозуміли про що запитують. Коли ми кожного разу застосовуємо деяке правило у все нових ситуаціях, то змінюється зовнішня ситуація, а не внутрішня суть правила. Сумування 68 і 57, навіть, якщо ми й не виконували його ніколи раніше, не виникає зненацька, – воно вплетене у мовний каркас, тобто регламентоване деяким набором правил (наприклад, аксіоматикою Пеано).

Осмилені мовні вирази уже щось передбачають – насамперед не так деякі висновки, як деякі передумови (пресупозиції). Наприклад, коли ми кажемо: “Вітгенштайн розмірковував про мову”, то це означає, що уже до нашого мовленнєвого акту мав існувати дехто “Вітгенштайн” і деяка “мова”. Але навіть, якщо заперечити цей факт, то все одно не можна заперечити факту наявності у тих мовних виразів, які вжили, певних значень, які ми їм приписали. Те, що ми використовуємо у процесі розмислів мовні вирази уже є свідченням наявності у слів опосередкованої пресупозиції – імпліцитного компонента мовних виразів, який їхні значення пов'язує не безпосередньо із

реальністю, а опосередковано через мову. Коли ми заперечуємо існування значень мовних виразів, ми уже приписуємо значення тим мовним виразам, які висловлюємо. Коли ми про щось говоримо, можемо заперечити будь-що, що стоїть за мовними виразами, але ми не зможемо заперечити того, що ми говоримо певною мовою і розуміємо її (або розуміємо, що не розуміємо).

Подібно до того, як Р. Декарт стверджував, що можна сумніватися у всьому, окрім того, що ти сумніваєшся, так і можна ставити під сумнів стабільність значення будь-якого мовного виразу, окрім того, за допомогою якого ми ставимо під сумнів цей вираз. Оскільки ми спілкуємося за допомогою слів, то уже автоматично приймаємо деякі правила вживання цих слів. Коли С. Кріпке говорить про невизначеність сумування 68 і 57, він говорить як філософ, якого мало цікавлять правила сумування математики. Сумування 68 і 57 виявляється відірваним від контексту мови математики. Виглядає так, наче скептик розуміє, що таке ці числа, але не розуміє, як їх додати. Але ж кожне число є заданим індуктивно шляхом збільшення на одиницю попереднього числа. Тому знання того, що таке числа 68 і 57, тобто того, як вони були утворені, уже є свідченням можливості додати їх правильно, згідно із правилами математики.

Імена чи висловлювання не існують самі по собі, відірвано від інших мовних виразів. Вважаю, що не лише мовна спільнота може бути критерієм правильності слідування правилу, але й сама мова є саморегулюючим та саморегламентуючим механізмом, який детермінує значення за допомогою правил. Одним із опосередкованих свідчень такого висновку є, зокрема, побудова Я. Хінтіккою так званої незалежно-сумісної (independent-friendly) логіки першого порядку, яка б мала "...підготувати ґрунт для подальших революцій в обґрунтуванні основ математики" [9, с. VII]. Адже в межах цієї логіки предикат істини може бути вираженим по-відношенню до мови першого порядку у межах цієї ж мови. Навіть одна людина (Робінзон від народження), винайшовши цілком теоретично мову, кожен новий контекст вживання мовних знаків зіставляла б з тим досвідом (системою відношень між мовними знаками), який у неї є, і в такий спосіб орієнтувалася у проблемній ситуації, слідує визначеному правилу. Думка експертів як критерій вирішення скептичного парадоксу також на чомусь ґрунтується – на певному досвіді пізнання об'єктивного світу і його мовній реконструкції. Потенціал природної мови настільки великий, що існування мови уже є свідченням стабільності значень мовних виразів, передумовою раціональної діяльності та можливістю пізнання реального світу. Проте цей потенціал ще належить розкрити.

1. Бейкер Г. П. Скептицизм, правила и язык / Г. П. Бейкер, П. М. С. Хакер; пер. с англ. В.А. Ладов, В. А. Суровцев. – М.: РООИ "Реабилитация", 2008. – 240 с. – (Библиотека аналитической философии). 2. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштайн [пер. з нім. Є. Попович] // Вітгенштайн Л. *Tractatus logico-philosophicus*; Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – С. 87–309. 3. Девідсон Д. Об идее концептуальной схемы [пер. с англ. А. Л. Золкин] // Аналитическая философия: Избранные тексты / сост. А. Ф. Грязнов. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 144–159. 4. Кріпке С.А. Вітгенштейн о правилах и индивидуальном языке / Сол А. Кріпке [пер. с англ. В.А. Ладов, В.А. Суровцев]. – М.: "Канон +", РООИ "Реабилитация", 2010. – 256 с. – (Библиотека аналитической философии). 5. Ладов В.А. Проблема следования правилу как проявление радикального эпистемологического скептицизма в аналитической философии языка: дисс. ... д-ра филос. наук: 09.00.03 / Всеволод Адольфович Ладов. – Томск, 2009. – 356 с. 6. Патнем Г. Розум, істина й історія / Гіларі Патнем [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К.: Альтернативи, 2003. – 231 с. 7. Райл Г. Понятие сознания / Гилберт Райл [пер. с англ. З. А. Сокулер и др.]. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 408 с. 8. Сериков А.Е. Бейкер и Хакер против Кріпке: об актуальности старой дискуссии / А. Е. Сериков // Вестник Самарской гуманитарной академии. – 2010. – № 1 (7). – С. 100–122. – ("Философия. Филология"). 9. Hintikka J. *The Principles of Mathematics Revisited* / J. Hintikka. – New York: Cambridge University Press, 1996. – XII + 288 p. 10. Hintikka M. *Investigating Wittgenstein* / M. Hintikka, J. Hintikka. – Oxford: Blackwell, 1986. – XII + 248 p. 11. Kripke S. A. *Identity and Necessity* / S. A. Kripke // *Identity and Individuation* / Ed. by M. K. Munitz. – New York: New York University Press, 1971. – P. 135–164. 12. Putnam H. *On Wittgenstein's Philosophy of Mathematics* / H. Putnam // *Proceedings of Aristotelian Society*. – 1996. – Supp. Vol. 70. – P. 243–264.